

# KYRKAN OCH STATSMAKTENS DEMONISERING

*Av biskop JOHN CULLBERG, Västerås*

## I.

I EN klagörande uppsats om »Kyrkan och samhället» (Svensk Tidskrift 1947, s. 298 ff.) framhåller biskop Yngve Brilioth, att tvenne omständigheter bidragit till att i vår tid tillspetsa problemet kyrka och stat: samhällslivets gradvisa sekularisering och statsmaktens förändrade karaktär. Synpunkten, som är av grundläggande betydelse för varje diskussion i dessa frågor, utföres icke närmare. Vill man förstå den aktuella debattens principiella bakgrund, är det emellertid allt skäl att söka precisera, vad de antydda omständigheterna i detta sammanhang egentligen innebär.

Harald Hjärnes klassiska arbete »Stat och kyrka», som utkom 1912, lärde oss att se den kristna kyrkans historia ur synpunkten av den inre spänningen mellan de båda samfundstyperna. Staten och kyrkan betraktades där närmast som kontrahenter i ett disharmoniskt äktenskap. Vardera har sin egenart; de är hänvisade till varandra men repellerar varandra på den innersta punkten. Hjärne formulerar i förordet sin grundtanke på följande sätt: »En fullständig uppgörelse [i harmoniskt samarbete] mellan dessa båda makter är otänkbar, för såvitt som de var för sig bevara sitt eget väsen och sin särskilda livskraft.» Kyrkan har sin alldeles specifika karaktär såsom ett religiöst-historiskt samfund, uppbyggt på något så irrationellt som tron på Kristi uppståndelse. Statsmakten åter sammanhålles alltid av yttre våldsmedel, och den måste bygga på rationella överväganden med nyttsynpunkten (självhävdelsen) såsom avgörande dominant.

Man kan fråga sig, vad det är som under sådana omständigheter genom seklerna möjliggjort kyrkans positiva inställning till statsmakten. Utan tvivel ligger svaret däri, att staten framträtt

såsom bärare av Rätten. Härefter har kyrkan känt igen något av sitt innersta väsen, något av evangeliet självt. Visserligen är rättssynpunkten mera i släkt med lagen än med evangeliet, men »lagen» har i själva verket karaktären av ett evangelium, därför att den skapar de yttre förutsättningarna för mänsklig sammanlevnad. Rätten och därmed staten *är av Gud*. Eller för att bruka ett i nutida teologi vanligt uttryck: den hör med till de gudomliga »skapelseordningarna».

På detta sätt har alltså sammankopplingen kunnat motiveras ur kyrklig synpunkt. I det kristna Västerlandet har emellertid statsmakten själv kommit detta betraktelsesätt till mötes. Staten har utövat sin makt »av Guds nåde». Maktbefogenheten härledes ytterst från Gud, och därför har man också erkänt ansvar inför Gud. Praktiskt har detta yttrat sig såväl i upprätthållandet av rättsordningen som i en välvillig hållning mot kyrkan, vilken det varit statens uppgift att skydda och stödja. Ett typiskt uttryck för denna kristna statsuppfattning är Gustaf Adolfs kända ord om »Sveriges majestät och Guds kyrka, som därutinnan vilar».

Under dessa förutsättningar är ett statskyrkodöme ingenting märkvärdigt eller överraskande. Spänningen hålles nere genom ömsesidiga erkännanden. Konflikter har visserligen kunnat uppstå, och det i ganska rikt mått, men de har berott på att man från endera sidan gripit in i den andras interna angelägenheter. Förbundet mellan kyrkan och *den kristna rättsstaten* har inte varit riskfritt, men det har varit principiellt klart motiverat.

Hela denna förutsättning för statskyrkodömet består syns nu ha radikalt undergrävt genom den förändrade syn på statsmaktens väsen, som de senaste decennierna medfört. Icke så, att staten plötsligt blivit medveten om att stå i motsatsförhållande till kyrkan. Mångenstädes har detta icke varit fallet, och där det skett, har det snarast varit en följd av att en tendens inom statsmakten själv framträtt, som måste få de mest vittgående konsekvenser i detta som i andra avseenden. Denna tendens kan vi beteckna som *statsmaktens demonisering*. Diktaturstaterna har bestått oss en mycket påtaglig åskådningsundervisning. Deras mest karakteristiska kännetecken har icke varit maktens samlande på en hand, utan det *totalitära* draget. Detta innebär, att den högsta eller rättare enda normen i samfundslivet är statens maktvilja. För denna grundsyn står staten icke längre i Rättens tjänst; förhållandet är det motsatta: »rätten» underordnas medvetet statens maktbegär. Saken överskyldes klumpigt genom försök att på

lämpligt sätt »anpassa» rättsbegreppet. Det ena eller andra landet hävdade vissa »naturliga rättigheter», vilka motiverade expansion på ett annat lands bekostnad. Italien hade sådana »rättigheter» i västra Medelhavet och i Abessinien, Tyskland gjorde med herrefolkets »rätt» anspråk på att härska över sina grannar, Japan hade motsvarande »rättigheter» i Kina. Ryssland torde icke ha ansett det erforderligt att på liknande sätt motivera aktionerna mot Finland, Polen och Baltikum; för den inre propagandan, som där ansågs mera betydelsefull, var det tillfyllest med påstådda provokationer o. d. Politiken var emellertid av exakt samma slag. Även om denna utveckling tydligast kunnat iakttagas i de internationella sammanhangen, har den inom resp. folk haft sina bestämda konsekvenser. Statsmakten vidgade sin sfär över alla gränser genom att tillerkänna sig »rätten» att i varje detalj reglera de enskildas livsföring, vilket effektuerades genom statspolisens energiska medverkan. Icke minst då det gällde ungdomens fostran, ansågs varje åtgärd berättigad, som främjade statens intressen.

Makt över rätt, maktens autonomi — det är just det demoniskas kännetecken. Ända sedan historiens gryning har respekten för normer, för Rättens majestät såsom överordnat varje form av godtycke, tett sig som det avgörande för ett ordnat mänskligt samliv. Hammurabis lag lika väl som Tio Guds bud och våra medeltida landskapslagar representerar de stora segrarna i mänsklighetens långa kamp mot det demoniska: den obegränsade maktviljan, för vilket i grunden intet är heligt.

De totalitära staternas demoni införde med nödvändighet ett nytt förhållande till kyrkan. Denna är tolerabel eller rent av nyttig i en totalitär stat, blott så långt den underordnar sig statsmakten såsom tyst och beskedlig åskådare till dess åtgärder eller lånar sig till propagandaapparat för dess syften. Det gick så på några håll, men i allmänhet utlöstes följdriktigt en klar motsättning mellan kyrkan och den totalitära staten. Försåvitt kyrkan var sin Herre trogen, kunde den helt enkelt inte infogas i det totalitära schemat. Den måste nämligen genomskåda dess karaktär av sekulariserat avgudereri.

## II.

Innan jag går vidare till ett försök att ange den totalitära stats-tankens principiella innebörd och betydelse i vår aktuella efter-

krigssituation, är en hastig återblick på dess historiska förutsättningar av nöden. Det synes mig alldeles uppenbart, att den står i ett direkt sammanhang med den *sekularisering av statsmakten*, som kännetecknat de senaste århundradenas politiska utveckling.

Hjärne påpekar i sitt nyssnämnda arbete, att den sekularistiska uppfattningen av staten såsom en väsentligen rent världslig storhet inte är något nytt för vår tid. Även föreställningen om statens demoni är i det kristna tänkandet av gammalt datum. Den svenske historikern hänvisar till Augustinus' framställning av *civitas terrena* (den världsliga statsmakten) såsom egentligen ett *grande latrocinium*, ett »rövarband i stort», som härstammar från satan. Hos Gregorius VII återfinnes samma tankegångar. Statsmakten är av ondo, ända tills den helgas av kyrkan. Det är emellertid karakteristiskt, framhåller Hjärne, att det hela tiden låg i den världsliga maktens intresse att mot dessa kyrkliga åskådningar hävda sitt eget gudomliga och kristliga ursprung, därför också sin rätt till medbestämmande inom kyrkan. Mot denna bakgrund är det faktiskt något nytt, då franska revolutionens teoretiker med anknytning till Thomas Hobbes i statsmaktens eget intresse förklarar, att denna inte har något med religion att skaffa, och återför staten på ett rent sekulärt ursprung. Därmed skärpes spänningen mellan stat och kyrka katastrofalt, för att på 1800-talet i viss mån utjämnas. Principiellt behåller emellertid den sekulariserade statsmakten hela tiden sitt totalitära ansikte. Den hävdar — jag citerar åter Hjärne — »full suveränitet i rättsligt avseende inom sitt eget hela område. Det är statsmakten ensam, som skall bestämma vad som är och skall gälla som rätt icke blott för de enskilda medborgarna, utan även för deras egna föreningar eller enskilda samfund.»

Det intressanta med detta uttalande är, att Hjärne redan 1912 klart har sett *den totalitära statsuppfattningen som en direkt konsekvens av sekulariseringen*, detta alltså långt innan de moderna diktaturerna lämnade sin utomordentliga åskådningsundervisning i frågan. Det inre sammanhanget lär inte heller kunna bestridas. När statsmakten vägrar att erkänna Rättens helgd, d. v. s. dess grund i en överindividuell och överstatlig, gudomlig auktoritet, när den skjuter kristendomen åt sidan såsom basis för folkets moraliska och religiösa fostran, då har den ingenting annat än sig själv att sätta i stället. Den blir själv en »gudomlig» auktoritet, över och utanför vilken det inte ges någon annan. Därmed kommer statsdirigeringen att omsluta samhällslivet som helhet lika

väl som de enskilda medborgarnas alla livsyttningar. Denna demonisk-totalitära stat kommer oundvikligen att innebära å ena sidan den personliga frihetens undertryckande, å den andra kamp mot kyrkan, därest denna icke låter sig rikriktas till en statlig kulturanstalt i linje med alla de andra statsinstitutionerna, som ytterst avser att tjäna statens maktvilja.

### III.

Denna summariska tillbakablick har visat, att vår situation endast i relativ mening är ny; den har omsorgsfullt förberetts genom sekulariseringsprocessen, som faktiskt pågått i fyra århundraden och som tidigt påverkat statsteorierna. Hjärne nämner Hobbes på 1600-talet såsom banbrytare för den sekularistiska statstanken; kanske kunde man gå ännu längre tillbaka i tiden, i varje fall till Machiavelli under 1500-talets förra hälft. Det för oss nya är emellertid, att sekularismen på allvar avslöjat sin demoniska karaktär först i vår egen tid, främst i de stora diktaturens totalitära statssystem. Har vi en gång gjort denna upptäckt, och har den kommit oss att rysa ända in i märgen, så lär vi inte kunna undgå att härur draga några mycket konkreta slutsatser.

För det första. Jag har redan antytt, att *det ligger i sekularismens väsen att kombineras med en totalitär statstanke*. Situationen i de moderna diktaturena kan omöjligt betraktas som en tillfällighet. Det måste gå så, att en avkoppling av kristendomen från stats- och kulturlivet för med sig statsmaktens egen totala suveränitet över individerna. Därmed utlöses öppen konflikt med kyrkan, i vilken form denna sedan än framträder.

Det är viktigt att klart fatta detta faktum i sikte. Vi har eljes gärna velat tänka oss saken så, att den sekulariserade statsmakten inte kan ha något intresse av att direkt komma kristendom och kyrka till livs. Den undandrager kyrkan sitt stöd och strävar att steg för steg sätta den på undantag. Men där, på sitt undantag, skall den väl ändå lämnas i fred, kanske såsom frikyrka eller sektbildning! Enligt min tanke måste vi göra klart för oss — och det gäller även frikyrkornas folk — att detta är en stor illusion. Ett modus vivendi av antytt slag vore tänkbart, om sekularismen icke oundvikligen tenderade till totalism. Men det är det den gör. Den sekulariserade staten kommer i sin maktfullkomlighet icke att tolerera kyrkan i någon form, därför att den i kyrkan måste se ett ständigt oroselement redan på grund av dess opposition mot lik-

riktning och andligt förtryck. Detta givetvis under förutsättning, att kyrkan förblir kyrka, d. v. s. lever och verkar på sin Herres order. Spänningen måste stegras, tills katastrofen kommer som ett brev på posten.

Därmed sammanhänger nära den andra slutsatsen, som likaledes direkt hämtas ur den ovan givna framställningen: *Den sekulariserade statsmakten blir med nödvändighet demonisk*. Skenbart är den religiöst neutral — religionen är ju en privatsak! Men i den totalitära staten är ingenting egentligen en privatsak. Sedan den religiösa auktoritet bortfallit, som den kristna tron igenkänner som på en gång Rättfärdighetens och Kärlekens makt, inträder staten själv, stödd på sina maktresurser, i dess ställe. Den högsta auktoriteten blir en av intet annat normerad Makt. Därmed är demonien ett faktum.

Har vi kommit så långt, är det uppenbart, att konflikten djupast sett icke står mellan kyrkan och en religiöst neutral statsmakt, utan mellan Gud och statsdemonen. Där kan det bara bli fråga om en kamp på liv och död.

Men vidare och för det tredje. Den sekulariserade, alltså demonisk-totalitära statsmakten behöver inte ta diktaturens (enväldets) form. *Den kan även framträda i en urartad demokratis dräkt*.

Mer än en av mina läsare har säkert undrat, om inte den skildrade konflikten väsentligen redan har utjämnats genom krigsutgången. De totalitära diktaturerna har ju krossats, och den politiska utvecklingen dirigeras av demokratiska stater! Därtill vill jag svara två ting. Dels kvarstår bland segermakterna den starkaste och mest konsekventa diktaturen, nämligen Sovjet. Medan Hitler inte såg annan utväg än att sätta bekännelsekyrkans män i koncentrationsläger, lyckades Stalin genom skicklig kyrkopolitik komma därhän, att den ryska kyrkan ordnades in i statsmakten och därmed blev både religiöst och politiskt ofarlig, ja, sannolikt mycket nyttig för regimen. Järnridån i öster gör det inte möjligt för oss att ännu överblicka konsekvenserna av detta geniala schackdrag. Det mest irrationella i detta sammanhang är emellertid envisheten att vilja klistra etiketten »demokrati» på detta hundraprocentiga diktatursystem. Den etiketten är tydligen användbar till mångahanda. — Dels och framför allt är icke heller de västerländska »demokratierna» immuna för totalitära inflytelser. Detta beror icke därpå, att tendensen till totalism skulle ligga latent innesluten i demokratiens eget väsen. Fastmer sammanhänger det med att demokratiens förorenats och urartat genom

inflytelser utifrån. Demokrati i västerländsk mening vilar på en människobetraktelse, som utan ringaste tvivel har sitt väsentliga ursprung i kristendomen. Där har tanken på människovärdet, på människans personliga okränkbarhet, sitt starkaste stöd. I samma mån som demokratien sekulariseras, d. v. s. teoretiskt och praktiskt förnekar sitt samband med kristendomen, kommer den emellertid med en inre nödvändighet på glid mot en totalitär statstanke. Den kan börja med religiöst så indifferent ting som en genomförd statskontroll över det ekonomiska livet, den fortsätter genom statsmonopol i socialvård och undervisningsväsen, den slutar med en statsdirigerad press- och radiopropaganda, vilken medvetet syftar till den likriktning, som är döden såväl för sann demokrati som för kristen personlighetsuppfattning.

#### IV.

Därmed är tiden inne att överföra betraktelsen till våra svenska förhållanden i dagens läge. Var står vi? Och vad har vi att vänta?

Vid första ögonkastet kan det förefalla, som om vi i detta som i andra avseenden befinner oss i en tämligen fridfull idyll. Den svenska statsmaktens ansikte, sådant det under ett par decennier formats av en skicklig och konciliant politiker, har mer givit intryck av fryntlighet än av demoni. Icke heller på kyrkligt håll har vi någon anledning till klagolåt. Praktiskt taget alla de män, som i skilda ministärer haft att handlägga kyrkliga ärenden, har gjort det med intresse och välvilja. Några statliga tvångsätgärder har inte förekommit; kyrkan har haft oförkränkt frihet att förkunna evangeliet, förvalta sakramenten och bedriva kristet arbete bland ungdom och äldre.

Trots detta har vi all anledning att hålla ögonen öppna. Sekulariseringen fortsätter oförtrutet. Kan några tecken spåras till en sådan förskjutning i den svenska statsmaktens totalinställning, att läget inom den närmaste framtiden kan allvarligt förvärras? Låt mig peka på några omständigheter, som i detta sammanhang kan vara av vikt.

För att börja i periferien: Man lär inte komma ifrån, att det *socialiseringsprogram*, som allt tydligare intar den centrala platsen i svensk politik, står i organisk förbindelse med den totalitära statstanken. Detta förnekas visserligen — självklart för resten — av programmets förespråkare; det skall också villigt medges, att socialiseringen i viss utsträckning helt enkelt kan motiveras med

praktiska överväganden. Som politisk kungstanke är dock denna form av »statsplanering» alltför genomskinlig, för att man skulle kunna misstaga sig på tendensen. I ett briljant föredrag i Västerås sommaren 1946 klarlade professor Herbert Tingsten, hur socialiseringspolitiken i det långa loppet förutsätter en effektiv statlig propagandaapparat, som har till uppgift att till varje pris övertyga medborgaren om visdomen i statens åtgärder. Än så länge är det ju endast fråga om ekonomiska ting, men det lär inte gå att genomföra det åsyftade programmet utan en energisk bearbetning av de enskildas hela livssyn. Sedan är vägen inte lång till en statlig livsåskådningspropaganda av största räckvidd. Även om tvivlarna icke skulle förmenas rätten att framställa motargument, måste dock de statliga resurserna göra spelet tämligen ojämnt.

Särskilt påtagliga är de sekularistiska tendenserna inom *socialvården*. Denna har ju från början vuxit fram ur kyrklig diakoni. Ingen påstår, att kyrkan skulle vara kapabel att ombesörja socialvården i det moderna samhället. Det är i sin ordning, att stat och kommun med sina större materiella resurser övertar huvudbördan. Den förebyggande socialvården, som numera med rätta tilldrar sig huvudentresset, är självfallet en statlig angelägenhet. Detta är *en sak*; en annan är den tendens till statsmonopol på detta område, som allt tydligare skymtar i den officiella politiken. Diakonien misstänkliggöres och dess arbete försvåras med den motiveringen, att den sociala omvårdnaden måste hållas fri från religiös påverkan. Det är inte svårt att därbakom se en kraftig framstöt från den totalitära statstankens sida.

Nästa mål torde vara *skolans* sekularisering. Det skall klart sägas ifrån, att de officiella åtgärderna på detta område hittills icke givit särskild anledning till oro. I det förslag till undervisningsplan, som förra året framlades av 1940 års skolutredning, fick kristendomsämnet en behandling, som jämfört med nu gällande ordning kan betecknas som en icke obetydlig förbättring. Ännu är det helt ovisst, vad den »parlamentariska» skolkommisionen i detta avseende bär i sitt sköte. Framstötarna på kulturradikalt håll med från polemik mot den obligatoriska morgonbönen och krav på »konfessionslös» religionsundervisning bådär intet gott. Att man här syftar till skolans avkristnande, synes ganska uppenbart. Motståndet är måhända än så länge alltför starkt på lärarhåll — de förenade kristna lärarförbunden omsluter i dag omkring tolv tusen medlemmar — för att ett radikalt in-



grepp f. n. skulle anses lämpligt. Men största vaksamhet är av nöden.

Härmed sammanhänger hotet mot *konfirmandundervisningen*. Det sjunde skolårets införande motsågs på kyrkligt håll inte utan oro, enär detta år tidigare kunnat tämligen ostört disponeras för konfirmandläsningen; efter femtonårsåldern uppsuges vår ungdom som bekant av industrien och andra grenar av näringslivet. Tack vare givna direktiv från högsta håll och tillmötesgående från de lokala skolmyndigheterna gick det emellertid till en början bra att anpassa den kyrkliga undervisningen till sjunde klass i folkskolan. Sedermera har svårigheterna kraftigt skärpts. På många håll har prästerna nödgats förlägga sin undervisning till året efter skolans avslutande, trots vetskapen om att ett stort antal unga på grund av förvärvsarbete berövas möjligheten att delta. Införandet av ett åttonde resp. ett nionde skolår motses med spänning. Ur kyrkans synpunkt är konfirmandtidens möte med de unga ett livsvillkor. Vågar man tro, att de som makten hava skall behjarta denna synpunkt? Det är förklarligt, om man med tanke på den allmänna sekularismen anfäktas av tvivel.

I ett avseende bör den stegrade tendensen till en sekulär-totalitär statsmakt kunna få lyckosamma följder: den kan bidra till att skapa *en enig kristen front*. Skiljaktigheterna i samfundssyn och andra tvistefrågor, som nu förlamar de kristnas slagkraft, förefaller bra futtiga i jämförelse med det, som man har gemensamt. Även på frikyrkligt håll torde man f. ö. få alltmer klart för sig, att det kulturradikala kravet på statskyrkans avskaffande inte gärna kan stödjas med en kristen motivering. Den svenska »statskyrkan» (som ju inte är någon statskyrka i egentlig mening) är dock f. n. det starkaste bålverket mot statsmaktens totala sekularisering. Faller den, är vägen banad för nya angrepp, som då kommer att gå ut även över de fria samfunden. Kyrka och frikyrka sitter verkligen i samma båt.

## V.

Under förutsättning att läget här tecknats någorlunda korrekt, är det icke oviktigt att fråga sig, vilka åtgärder, som från kyrkligt håll kan anses påkallade. Denna fråga må till sist ägnas någon uppmärksamhet.

Till en början må slås fast, att det icke föreligger någon som helst anledning till kyrklig panikstämning. Ingenting har hänt,

som kan motivera brådstörtade åtgärder för åstadkommande av skilsmässa med staten. Det är visserligen möjligt, att en fri folkkyrka skulle få större andlig slagkraft än den med staten förbundna. Å andra sidan innesluter detta förbund alltjämt så stora möjligheter och så allvarliga förpliktelser, att det endast i nödfall får brytas. Kyrkan kan lugnt bida tiden — under ständig vaksamhet och i klart medvetande om vad som under vissa förutsättningar *kan* bli nödvändig kyrkopolitik i denna fråga. Den principiella linjen är f. ö. sedan länge klar. Kyrkan kan utan tvekan och med gott samvete bevara sambandet med staten, så länge hon är oförkränkt i sitt andliga arbete. Eller för att bruka biskop Einar Billings klassiska formulering i den märkliga kyrkomötesdebatten om »biskopsmotionen» 1929: så länge ingenting i statens åtgärder på något sätt »hämmar eller fördunklar kyrkans karaktär av religiöst samfund». Trots alla hotfulla tecken, som i det föregående till dels registrerats (man kunde därtill lägga tendensen att förvandla kyrkan till ett folkbokföringsinstitut), kan jag inte se, att något sådant hittills inträffat. Kanske kommer inte heller något att ske inom den närmaste tiden. Sekulariseringens kvarnar mal långsamt. Och de totalitära tendenserna motverkas inom stora folkgrupper av mycken äkta demokrati.

Kyrkans avvaktande hållning får dock ingalunda vara passiv. Åtskilligt måste göras. Hit räknar jag helhjärtad insats för förverkligande av grundtanken i 1929 års biskopsmotion: kravet på fritt utträde ur statskyrkan. Så snart den stora dissenterutredningen föreligger färdig, är tiden inne att taga ställning i denna fråga. Kyrkan har härvid att fullt ut draga konsekvenserna av den religiösa frihetens princip, som ligger till grund även för hennes eget anspråk på frihet från statsingripanden i interna ting. Hit räknar jag också en utredning om prästerskapets expeditiousarbete och energisk strävan för dess begränsning i så måtto, att kyrkans andliga arbete icke äventyras. Frågan om kyrkomötets omdaning till ett effektivt kyrkligt arbetsorgan hör likaledes till de aktuella tingen. Alternativt kan man överväga de kyrkliga mötenas utbyggande till kyrkligt officiella instanser med interna arbetsuppgifter.

Det sagda förutsätter en relativt lugn takt i utvecklingen. Man måste emellertid kallt räkna med möjligheten, att de totalitära tendenserna i riktning mot statsdemoni tämligen snabbt kan ta överhanden, varigenom akut konflikt framtvings. Kyrkan har därför att vara *ad utrumque paratus*. Det är angeläget, att man

på kyrkligt håll i tid verkligen genomtänker konsekvenserna av en brytning med staten och åtminstone i fråga om grunddragen utarbetar planer för organiserandet av en fri folkkyrka. Den norska kyrkan nödgades 1942 att helt improvisera sin kyrkoförfattning under ockupationen. För en kortare tid kan sådant vara möjligt. Vi har däremot att räkna med, att om en motsvarande situation hos oss skulle inträda — alltså genom svenskt statsingripande — det gäller att inrätta sig på lång sikt, kanske för framtiden. En slik planering bör icke uppskjutas, tills man finner sig i tvångsläge.

Ojämförligt viktigare än alla kyrkopolitiska åtgärder är dock, att kyrkans andliga arbete intensifieras i inre fördjupning och yttre aktivitet. Därmed kan hon bli i stånd att hejda sekulariseringens skenbart obetvingliga lemmeltåg och att bli en samlingspunkt för de inifrån uppbyggande makterna. Det är också enda sättet för kyrkan att trygga sin framtida existens som samhällsfaktor. Tor Andræs ord i Herdabrevet till Linköpings stift behåller alltid sin giltighet: »Det finns ingen annan möjlighet för kyrkan att säkra sin framtid än den att utföra en tjänst, som folk och samhälle icke vill mista.»